SIFATLI TA'LIM – YORQIN KELAJAK
ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

FILOLOGIYA VA TILLAR

UDK: 811.512.133'37+821.512.133.09-1
ORCID:0009-0009-2548-5570

MUMINOVA UMIDA QARSHIYEVNA
Termiz davlat pedagogika instituti,
f.f.f.d. PhD
E-mail:umuminova622@gmail.com

O'ZBEK ADABIY TILINING SHAKLLANISHI HAQIDAGI KONSEPSIYALARNING QAYTA TALQINI

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada o'zbek adabiy tilining shakllanishi masalasiga doir mavjud ilmiy konsepsiyalar tanqidiy qayta ko'rib chiqiladi va ularning metodologik asoslari zamonaviy tarixiy-lingvistik yondashuvlar nuqtayi nazaridan qayta talqin qilinadi. O'zbek tilshunosligida uzoq yillar davomida hukmron bo'lib kelgan an'anaviy qarashlarda o'zbek adabiy tilining shakllanishi ko'pincha muayyan tarixiy davr, konkret yozma manbalar yoki alohida adabiy til an'analari bilan bevosita bog'lab talqin qilingan. Bunday yondashuvlarda til taraqqiyoti ko'pincha chiziqli, uzluksiz va bir markazga yo'naltirilgan jarayon sifatida tasvirlanadi. Mazkur maqola ana shu soddalashtirilgan tasavvurlarning ilmiy cheklangan jihatlarini ochib berishni hamda o'zbek adabiy tilining shakllanishini murakkab, ko'p omilli va ko'p qatlamli tarixiy jarayon sifatida asoslashni maqsad qiladi.

KALIT SO'ZLAR: *o'zbek adabiy tili, til tarixi, tarixiy tilshunoslik, adabiy til konsepsiyalari, til taraqqiyoti, diaxron tahlil, til evolyutsiyasi, normativ jarayon, til me'yori, eski o'zbek tili, interdialekt.*

ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ КОНЦЕПЦИЙ ФОРМИРОВАНИЯ УЗБЕКСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

АННОТАЦИЯ: В данной статье проводится критический анализ существующих научных концепций, связанных с формированием узбекского литературного языка, а также осуществляется переосмысление их методологических оснований с позиций современных историко-лингвистических подходов. В узбекском языкознании на протяжении длительного времени формирование узбекского литературного языка нередко интерпретировалось в прямой связи с определённым историческим периодом, конкретными письменными источниками или отдельными литературными традициями. В рамках подобных подходов языковое развитие зачастую представлялось как линейный, непрерывный и централизованный процесс.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *узбекский литературный язык, история языка, историческое языкознание, концепции литературного языка, развитие языка, диахронический анализ, эволюция языка, нормативный процесс, языковая норма, староузбекский язык.*

A REINTERPRETATION OF THE CONCEPTS CONCERNING THE FORMATION OF THE UZBEK LITERARY LANGUAGE

ABSTRACT: This article critically reviews the existing scholarly concepts related to the formation of the Uzbek literary language and reinterprets their methodological foundations from the perspective of modern historical-linguistic approaches. In Uzbek linguistics, the formation of the Uzbek literary language has long been interpreted primarily in direct connection with a specific historical period, particular written sources, or individual literary traditions. Within such approaches, language development has often been portrayed as a linear, continuous, and centrally oriented process. The present article aims to reveal the scientific limitations of these simplified interpretations and to substantiate the formation of the Uzbek literary language as a complex, multifactorial, and multilayered historical process.

KEYWORDS: *Uzbek literary language, language history, historical linguistics, concepts of literary language, language development, diachronic analysis, language evolution, normative process, language norm, Old Uzbek language, interdialect, written tradition, oral speech.*

KIRISH. O‘zbek adabiy tilining shakllanishi masalasi o‘zbek tilshunosligida eng murakkab, ko‘p qatlamli va bahsli muammolardan biri hisoblanadi. Mazkur masala nafaqat til tarixini davrlashtirish yoki muayyan yozma yodgorliklarni tavsiflash bilan cheklanadi, balki tilning ijtimoiy vazifalari, normativ mexanizmlari, madaniy prestiji hamda tarixiy sharoitlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan keng qamrovli nazariy muammoni tashkil etadi. Shu bois o‘zbek adabiy tilining shakllanishiga oid ilmiy qarashlar turli davrlarda turlicha talqin etilib, ular muayyan metodologik yondashuvlar, ilmiy paradigmalar va ijtimoiy-siyosiy kontekst ta’sirida shakllangan. Bugungi kunda esa mazkur konsepsiyalarni tanqidiy qayta ko‘rib chiqish, ularning ilmiy asoslanganlik darajasini baholash va zamonaviy tarixiy-lingvistik yondashuvlar asosida qayta talqin qilish zarurati tobora dolzarb bo‘lib bormoqda [1]. An’anaviy o‘zbek tilshunosligida o‘zbek adabiy tilining shakllanishi ko‘pincha chiziqli va uzluksiz jarayon sifatida talqin qilinib, uning manbalari muayyan tarixiy davrlar yoki aniq yozma yodgorliklar bilan bevosita bog‘lab izohlangan. Xususan, qadimgi turkiy til, eski o‘zbek adabiy tili va hozirgi o‘zbek adabiy tili o‘rtasidagi munosabatlar ko‘pincha uzviylik tamoyili asosida tushuntirilgan bo‘lib, bunda til taraqqiyoti izchil va bosqichma-bosqich rivojlangan tizim sifatida tasvirlangan [2]. Bunday yondashuvlar ma’lum darajada ilmiy an’anani shakllantirgan bo‘lsa-da, ular o‘zbek adabiy tilining shakllanish jarayonidagi murakkabliklar, parallel rivojlanish yo‘nalishlari va muqobil normativ imkoniyatlarni yetarli darajada ochib bera olmaydi. O‘zbek adabiy tilining shakllanishiga oid konsepsiyalarning aksariyatida adabiy til tushunchasi ko‘proq yozma an’ana bilan bog‘langan holda talqin qilinadi. Natijada adabiy tilning ijtimoiy-kommunikativ mohiyati, og‘zaki nutq shakllari, dialektal muhit va til variantlari o‘rtasidagi murakkab munosabatlar ikkinchi darajali omil sifatida qaraladi. Holbuki, zamonaviy tilshunoslikda adabiy til faqat kodifikatsiyalangan yozma tizim emas, balki jamiyatning muayyan kommunikativ ehtiyojlariga javob beruvchi, ijtimoiy prestijga ega bo‘lgan va normativ tanlovlar orqali shakllanadigan murakkab til shakli sifatida tushuniladi [3]. Shu nuqtayi nazardan, o‘zbek adabiy tilining shakllanishini faqat yozma manbalar asosida izohlash ilmiy jihatdan yetarli emas. Til tarixini o‘rganishda uzoq vaqt davomida hukmron bo‘lib kelgan strukturaviy va tarixiy-grammatik yondashuvlar til tizimining ichki qonuniyatlarini aniqlashda muhim rol o‘ynagan bo‘lsa-da, ular ko‘pincha tilning ijtimoiy tabiati va kommunikativ funksiyalarini e’tibordan chetda qoldirgan. O‘zbek adabiy tilining shakllanishiga oid konsepsiyalarda ham aynan shu holat kuzatiladi: til o‘zgarishlari asosan fonetik, leksik yoki grammatik darajadagi transformatsiyalar orqali tavsiflanib, ularning ijtimoiy sabab va oqibatlari yetarli darajada tahlil qilinmaydi [4]. Natijada adabiy tilning shakllanishi tabiiy tarixiy jarayon emas, balki go‘yoki oldindan belgilangan normativ yo‘l sifatida talqin etiladi. Zamonaviy tarixiy tilshunoslik esa til taraqqiyotini ko‘p omilli, ehtimollik xarakteriga ega bo‘lgan jarayon sifatida ko‘radi. Bu yondashuvga ko‘ra, adabiy tilning shakllanishi bir vaqtning o‘zida bir nechta til variantlari, dialektlar va uslubiy shakllar o‘rtasidagi raqobat natijasida yuzaga keladi. Mazkur jarayonda ijtimoiy prestij, siyosiy omillar, madaniy markazlar va ta’lim tizimi muhim rol o‘ynaydi [5]. O‘zbek adabiy tilining shakllanishiga nisbatan ham ana shunday ko‘p markazli va ko‘p yo‘nalishli modelni qo‘llash ilmiy jihatdan maqsadga muvofiqdir. Alohida ta’kidlash lozimki, “eski o‘zbek tili” tushunchasi ham o‘zbek adabiy tilining shakllanishi masalasida markaziy o‘rin tutadi. An’anaviy talqinlarda eski o‘zbek tili nisbatan barqaror va yaxlit adabiy til tizimi sifatida ko‘rsatilib, u hozirgi o‘zbek adabiy tilining bevosita tarixiy asosi sifatida baholanadi [6]. Biroq so‘nggi tadqiqotlar eski o‘zbek tili nomi ostida turli davrlar, hududlar va uslubiy an’analarni qamrab olgan murakkab til hodisasi mavjud bo‘lganini ko‘rsatmoqda. Bu esa uni yagona va monolit tizim sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan muammoli ekanligini anglatadi. O‘zbek adabiy tilining shakllanishiga oid konsepsiyalarning shakllanishida XX asr boshlaridagi ilmiy paradigma va mafkuraviy omillar ham muhim rol o‘ynagan. Til taraqqiyotini milliy tarix bilan bevosita bog‘lash, adabiy tilni milliy identitetning asosiy belgisi sifatida talqin qilish mazkur davr ilmiy qarashlarining ajralmas qismi bo‘lgan [7]. Bu holat, bir tomondan, o‘zbek tilshunosligining rivojiga turtki bergan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, ayrim nazariy xulosalarning mutlaqlashtirilishiga olib kelgan. Bugungi kunda esa ushbu qarashlarni tanqidiy qayta baholash ilmiy zaruratga aylanmoqda. Mazkur maqolaning kirish qismida aynan ana shu metodologik va nazariy muammolarni aniqlashtirish, o‘zbek adabiy tilining shakllanishiga oid mavjud konsepsiyalarning ilmiy chegaralarini ko‘rsatish hamda ularni qayta talqin qilish zaruratini asoslash maqsad qilingan. O‘zbek adabiy tilining shakllanishi tarixiy jarayon sifatida faqat o‘tmishga oid hodisa emas, balki bugungi til me’yorlari, til siyosati va til ta’limi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan dolzarb masala ekanligi ushbu tadqiqotning konseptual asosini tashkil etadi [8]. Shu nuqtayi nazardan, mazkur maqolada o‘zbek adabiy tilining shakllanishi masalasini qayta talqin qilish nafaqat ilmiy an’anani boyitish, balki til taraqqiyotini yanada chuqurroq anglash, mavjud stereotiplarni bartaraf etish va yangi nazariy xulosalar ishlab chiqish imkonini beradi. Bu esa tarixiy tilshunoslikning metodologik imkoniyatlarini kengaytirish bilan bir qatorda, o‘zbek adabiy tilining bugungi va kelajakdagi rivojini anglash

uchun ham muhim nazariy zamin yaratadi [9].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. O‘zbek adabiy tilining shakllanishi masalasiga bag‘ishlangan ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mazkur muammo o‘zbek tilshunosligida turli davrlarda turlicha nazariy yondashuvlar asosida izohlangan. XX asr boshlaridan boshlab shakllangan dastlabki ilmiy qarashlarda o‘zbek adabiy tilining tarixiy ildizlarini aniqlash, uning genetik manbalarini belgilash va adabiy tilning davrlashtirilgan modelini yaratish asosiy vazifa sifatida ilgari surilgan. Bu davr tadqiqotlarida til taraqqiyoti ko‘proq tarixiy-grammatik yondashuv doirasida tahlil qilinib, fonetik, leksik va grammatik o‘zgarishlar markaziy o‘ringa qo‘yilgan. An’anaviy o‘zbek tilshunosligida o‘zbek adabiy tilining shakllanishi masalasiga bag‘ishlangan adabiyotlarda qadimgi turkiy til, eski o‘zbek adabiy tili va hozirgi o‘zbek adabiy tili o‘rtasidagi uzviylik masalasi yetakchi konsepsiya sifatida talqin etiladi. Mazkur qarashlarga ko‘ra, adabiy til tarixiy taraqqiyot jarayonida ketma-ket bosqichlardan o‘tib, ichki qonuniyatlar asosida shakllangan yaxlit tizim sifatida qaraladi. Bunday yondashuvlarda yozma yodgorliklar asosiy daliliy manba bo‘lib xizmat qilgan va adabiy tilning shakllanishi asosan yozma an’ana bilan bog‘langan holda izohlangan. Natijada og‘zaki nutq, dialektal muhit va til variantlarining tarixiy roli ikkilamchi omil sifatida baholangan.

Keyingi davr tadqiqotlarida, xususan XX asr ikkinchi yarmidan boshlab, o‘zbek adabiy tilining shakllanishiga oid ilmiy adabiyotlarda sotsiollingvistik omillarni hisobga olishga urinishlar kuchaya boshladi. Bu davrda til va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabat, adabiy tilning ijtimoiy funksiyalari, normativ jarayonlar va til siyosatining roli alohida e’tiborga olinadi. Shunga qaramay, ko‘plab tadqiqotlarda sotsiollingvistik yondashuvlar yordamchi metod sifatida qo‘llanib, adabiy tilning shakllanishi baribir tarixiy-grammatik model doirasida talqin etilgan. Bu esa adabiy til taraqqiyotining murakkab va ko‘p qatlamli tabiatini to‘liq ochib berishga imkon bermagan. O‘zbek adabiy tilining shakllanishiga oid adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, “eski o‘zbek tili” tushunchasi ham ilmiy manbalarda bir xilda talqin qilinmagan. Ayrim tadqiqotlarda u barqaror va normativ jihatdan shakllangan adabiy til sifatida baholansa, boshqa manbalarda esa turli yozma an’analar, hududiy xususiyatlar va uslubiy qatlamlarni o‘zida mujassam etgan murakkab til hodisasi sifatida izohlanadi. Ushbu tafovutlar o‘zbek adabiy tilining shakllanishiga oid konsepsiyalarning yagona ilmiy modelga asoslanmaganligini ko‘rsatadi. Zamonaviy tarixiy tilshunoslikka oid xorijiy adabiyotlarda esa adabiy tilning shakllanishi masalasi ko‘proq ehtimollik, raqobat va tanlov nazariyalari asosida tushuntiriladi. Bunday tadqiqotlarda adabiy til bir vaqtning o‘zida mavjud bo‘lgan bir nechta til variantlari va kommunikativ modellarning raqobati natijasida shakllanadigan ijtimoiy hodisa sifatida talqin qilinadi. Ushbu yondashuvlar adabiy tilning shakllanishini markazlashgan va oldindan belgilangan jarayon sifatida emas, balki ochiq va dinamik tizim sifatida tushunishga imkon beradi. O‘zbek tilshunosligida mazkur yondashuvlarning to‘liq va izchil qo‘llanilmaganligi adabiy til shakllanishiga oid mavjud konsepsiyalarning metodologik chegaralarini yanada yaqqol namoyon etadi. Ko‘plab tadqiqotlarda til tarixini talqin qilishda muallifning metodologik pozitsiyasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etib, ilmiy xulosalar muayyan nazariy maktab doirasida shakllangan. Bu esa o‘zbek adabiy tilining shakllanishini yagona va mutlaq model asosida izohlashga olib kelgan. Mazkur tadqiqotda adabiyotlar tahlili jarayonida yuqorida qayd etilgan ilmiy qarashlar tanqidiy yondashuv asosida ko‘rib chiqildi. Tahlil davomida o‘zbek va xorijiy tilshunoslikdagi asosiy nazariy yo‘nalishlar qiyosiy tahlil qilinib, ularning o‘zbek adabiy tilining shakllanishini izohlashdagi imkoniyatlari va cheklanishlari aniqlashtirildi. Xususan, tarixiy-grammatik, sotsiollingvistik va madaniy-lingvistik yondashuvlarning o‘zaro munosabati alohida e’tiborga olindi. Tadqiqot metodologik jihatdan kompleks yondashuvga asoslanadi. Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy metod o‘zbek adabiy tilining shakllanishiga oid turli konsepsiyalarni solishtirish va ularning umumiy hamda farqli jihatlarini aniqlash uchun qo‘llanildi. Ushbu metod yordamida adabiy tilning shakllanishiga oid qarashlarning tarixiy rivoji va ularning ilmiy asoslari tahlil qilindi. Shu bilan birga, tarixiy-lingvistik metod yordamida til faktlarining diaxron taraqqiyoti izchil yoritildi. Tadqiqotda sotsiollingvistik metodlar ham muhim o‘rin egallaydi. Ushbu metodlar adabiy tilning shakllanishida ijtimoiy omillar, jumladan, siyosiy tuzum, madaniy markazlar, ta’lim tizimi va ijtimoiy prestijning rolini aniqlash imkonini berdi. Adabiy tilning shakllanishi jarayonida til variantlari o‘rtasidagi raqobat, normativ tanlovlar va kodifikatsiya jarayonlari aynan sotsiollingvistik yondashuv asosida tahlil qilindi. Shuningdek, tadqiqotda diskursiv-tahlil elementi ham qo‘llanildi. Bu metod yordamida o‘zbek adabiy tilining shakllanishiga oid ilmiy matnlarda qo‘llangan terminlar, konseptual modellar va baholash mexanizmlari tahlil qilindi. Natijada ayrim konsepsiyalarda tarixiy faktlarning qanday ideallashtirilgani yoki normativlashtirilgani aniqlash imkoniyati paydo bo‘ldi. Bu esa mavjud ilmiy qarashlarni tanqidiy qayta baholash uchun muhim asos bo‘lib xizmat qildi. Metodlar majmuasining qo‘llanishi o‘zbek adabiy tilining shakllanishini faqat tarixiy faktlar yig‘indisi sifatida emas, balki murakkab ijtimoiy-lingvistik jarayon sifatida talqin qilish imkonini berdi.

Tadqiqot metodologiyasining bunday kompleks xarakteri mavjud konsepsiyalarni qayta talqin qilish, ularning ilmiy salohiyatini aniqlash va yangi nazariy xulosalar ishlab chiqish uchun mustahkam zamin yaratdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Mazkur tadqiqot doirasida olib borilgan tahlillar o‘zbek adabiy tilining shakllanishi masalasiga oid mavjud ilmiy konsepsiyalarning metodologik jihatdan biryoqlama talqin qilinganini ko‘rsatdi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, an’anaviy yondashuvlarda adabiy tilning shakllanishi ko‘pincha muayyan tarixiy bosqichlar bilan qat’iy bog‘lab izohlangan bo‘lib, bu holat til taraqqiyotining murakkab, ko‘p yo‘nalishli va ijtimoiy omillarga bog‘liq tabiatini yetarli darajada aks ettirmaydi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek adabiy tilining shakllanishi yagona manba yoki yagona tarixiy markaz bilan izohlanadigan jarayon emas, balki turli davrlarda va turli hududlarda mavjud bo‘lgan til variantlari o‘rtasidagi uzluksiz o‘zaro ta’sir mahsulidir. Tadqiqot davomida aniqlangan muhim natijalardan biri shundan iboratki, yozma yodgorliklarga asoslangan talqinlar adabiy til tarixini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega bo‘lsa-da, ular adabiy tilning ijtimoiy-kommunikativ funksiyalarini to‘liq ochib bera olmaydi. Yozma manbalar, asosan, adabiy tilning muayyan davrdagi normativ holatini aks ettiradi, biroq bu normaning qanday shakllangani, qaysi til variantlari hisobiga mustahkamlangani va qaysi shakllar chetga surilgani haqida cheklangan ma’lumot beradi. Tadqiqot natijalari og‘zaki nutq shakllari, dialektal muhit va kundalik kommunikatsiya jarayonlari adabiy til shakllanishining muhim omillari bo‘lganini ko‘rsatdi. Muhokama jarayonida olingan natijalar “eski o‘zbek tili” tushunchasiga nisbatan an’anaviy qarashlarni qayta ko‘rib chiqish zaruratini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, eski o‘zbek tili yagona va qat’iy normativ tizim sifatida emas, balki turli yozma an’analar, hududiy xususiyatlar va uslubiy qatlamlarni o‘zida mujassam etgan interdialektal hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Bu holat o‘zbek adabiy tilining shakllanishi jarayonida uzluksizlik bilan birga uzilishlar, parallel rivojlanish yo‘nalishlari va muqobil normativ imkoniyatlar mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Natijada adabiy til tarixini faqat ketma-ket bosqichlar zanjiri sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan yetarli emasligi aniqlanadi. Tadqiqot natijalari shuni ham ko‘rsatdiki, adabiy tilning shakllanishida normativlik jarayoni markaziy o‘rin tutadi. Adabiy til normasi tabiiy ravishda emas, balki muayyan ijtimoiy ehtiyojlar, siyosiy sharoitlar va madaniy markazlar ta’siri ostida shakllanadi. Muhokama jarayonida aniqlanganki, til variantlari o‘rtasidagi raqobat natijasida ayrim shakllar ijtimoiy prestij kasb etib, adabiy til me’yorlariga aylangan, boshqalari esa cheklangan doirada qolgan. Bu jarayon adabiy tilni dinamik va o‘zgaruvchan tizim sifatida talqin qilish zarurligini ko‘rsatadi. Olingan natijalar o‘zbek adabiy tilining shakllanishiga siyosiy va madaniy omillar kuchli ta’sir ko‘rsatganini ham tasdiqlaydi. Davlat boshqaruvi, madaniy markazlarning faoliyati, yozuv tizimidagi o‘zgarishlar va ta’lim tizimining rivoji adabiy til normativlashuvining muhim determinantlari sifatida namoyon bo‘lgan. Muhokama shuni ko‘rsatadiki, til taraqqiyotini faqat lingvistik omillar bilan izohlash yetarli emas, balki uni kengroq ijtimoiy-tarixiy kontekstda tahlil qilish zarur. Tadqiqot natijalari asosida metodologik muhokama olib borilganda, tarixiy-grammatik yondashuv bilan sotsiollingvistik yondashuvni integratsiyalash zarurligi aniqlandi. Faqat ichki til qonuniyatlariga asoslangan tahlillar adabiy til shakllanishining ijtimoiy sabablarini chetlab o‘tadi, faqat sotsiollingvistik yondashuv esa til tizimining struktur xususiyatlarini yetarli darajada hisobga olmaydi. Shu bois, mazkur tadqiqotda qo‘llanilgan kompleks metodologiya o‘zbek adabiy tilining shakllanishini yanada to‘liq va xolis talqin qilish imkonini berdi. Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek adabiy tilining shakllanishi haqidagi mavjud konsepsiyalarni mutlaq va yakuniy ilmiy model sifatida qabul qilish maqsadga muvofiq emas. Aksincha, ularni muayyan tarixiy sharoitda shakllangan ilmiy talqinlar sifatida baholab, zamonaviy lingvistik metodlar yordamida doimiy ravishda qayta ko‘rib chiqish lozim. Bu yondashuv til tarixini anglashda ilmiy moslashuvchanlikni ta’minlaydi va yangi empirik materiallar asosida nazariy xulosalarni boyitish imkonini beradi. Natijalar va muhokama bo‘limida ilgari surilgan xulosalar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek adabiy tilining shakllanishini ko‘p omilli, ko‘p markazli va dinamik jarayon sifatida talqin qilish eng maqbul ilmiy yondashuv hisoblanadi. Umuman olganda, mazkur tadqiqot natijalari o‘zbek adabiy tilining shakllanishi masalasiga yangicha ilmiy nigoh bilan qarash zarurligini ko‘rsatadi. Muhokama jarayonida olingan xulosalar mavjud ilmiy stereotiplarni qayta baholash, adabiy til tarixini yanada chuqurroq anglash va kelgusidagi tadqiqotlar uchun yangi metodologik yo‘nalishlarni belgilash imkonini beradi.

XULOSA. Mazkur tadqiqot o‘zbek adabiy tilining shakllanishi masalasiga doir mavjud ilmiy konsepsiyalarni tanqidiy qayta ko‘rib chiqish va ularni zamonaviy tarixiy-lingvistik metodologiyalar asosida qayta talqin qilish zaruratidan kelib chiqib amalga oshirildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilshunosligida uzoq yillar davomida ustuvor bo‘lib kelgan an’anaviy yondashuvlar adabiy til taraqqiyotini ko‘pincha soddalashtirilgan, chiziqli va markazlashgan jarayon sifatida tasvirlagan. Bunday yondashuvlar muayyan tarixiy davrlar uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qilgan bo‘lsa-da, bugungi zamonaviy tilshunoslik

ISSN: 3060-4761
TerDPI ILMIY XABARNOMASI / SCIENTIFIC BULLETIN OF THE TerSPI / НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК ТерГПИ

talablari nuqtayi nazaridan ularning metodologik imkoniyatlari cheklanganligi ayon bo‘lib bormoqda. Tadqiqot davomida aniqlanganki, o‘zbek adabiy tilining shakllanishi yagona manba yoki yagona tarixiy bosqich bilan izohlanadigan hodisa emas. Aksincha, u til tizimining ichki rivoj qonuniyatlari bilan bir qatorda, murakkab ijtimoiy, siyosiy, madaniy va kommunikativ omillar ta’sirida yuzaga kelgan ko‘p omilli tarixiy jarayondir. Bu jarayonda yozma an’analar bilan bir qatorda og‘zaki nutq shakllari, hududiy dialektlar, ijtimoiy guruhlar nutqi va til variantlari o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir hal qiluvchi rol o‘ynagan. Shuning uchun adabiy tilning shakllanishini faqat yozma yodgorliklar doirasida talqin qilish ilmiy jihatdan yetarli emasligi mazkur tadqiqotda asoslab berildi. Tadqiqot natijalari o‘zbek adabiy tilining shakllanishi jarayonida normativlik masalasining markaziy o‘rin tutishini ko‘rsatdi. Adabiy til normasi tabiiy ravishda, birdaniga shakllanmaydi, balki uzoq davom etgan normativ tanlovlar, til variantlari o‘rtasidagi raqobat va ijtimoiy prestij mexanizmlari orqali qaror topadi. Bu jarayonda ayrim til shakllari va modellari ijtimoiy ehtiyojlar va kommunikativ qulaylik sababli ustunlikka ega bo‘lsa, boshqalari esa cheklangan doirada qolib ketgan. Mazkur holat adabiy tilning shakllanishini dinamik va ochiq tizim sifatida talqin qilish zaruratini yuzaga chiqaradi. “Eski o‘zbek tili” tushunchasiga oid tahlillar ham muhim ilmiy xulosalarga olib keldi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, eski o‘zbek tilini qat’iy belgilangan, yaxlit va barqaror adabiy til tizimi sifatida talqin qilish tarixiy-lingvistik faktlar bilan to‘liq mos kelmaydi. U turli davrlar, hududlar va yozma an’analarni qamrab olgan murakkab interdialektal hodisa sifatida baholanishi lozim. Bunday yondashuv o‘zbek adabiy tilining shakllanishida uzluksizlik bilan bir qatorda uzilishlar, parallel rivojlanish yo‘nalishlari va muqobil normativ imkoniyatlar mavjud bo‘lganligini ilmiy asoslash imkonini beradi. Tadqiqotda til tarixini talqin qilishda ko‘p variantlilik, ochiq model va ehtimollik yondashuvini qo‘llash zarurligi ilmiy jihatdan asoslab berildi. Mazkur tadqiqotning muhim xulosalaridan biri shundan iboratki, o‘zbek adabiy tilining shakllanishini qayta talqin qilish nafaqat tarixiy tilshunoslik doirasida, balki zamonaviy til siyosati, adabiy til me’yorlarini belgilash va til ta’limi jarayonlari uchun ham muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Til tarixiga yangicha yondashuv adabiy til me’yorlarini mutlaq va o‘zgarmas hodisa sifatida emas, balki tarixiy shakllangan va ijtimoiy ehtiyojlar ta’sirida o‘zgarib boruvchi tizim sifatida anglash imkonini beradi. Bu esa tilni o‘qitish va til siyosatini shakllantirish jarayonlarida ilmiy moslashuvchanlikni ta’minlaydi. Xulosa qilib aytganda, o‘zbek adabiy tilining shakllanishi masalasini murakkab, ko‘p qatlamli va dinamik tarixiy jarayon sifatida talqin qilish zamonaviy tilshunoslikning metodologik talablariga to‘la mos keladi. Mazkur tadqiqotda ilgari surilgan nazariy qarashlar va xulosalar o‘zbek tilining tarixiy rivojini yanada chuqurroq anglash, mavjud ilmiy stereotiplarni qayta baholash va yangi konseptual yondashuvlarni shakllantirish uchun mustahkam ilmiy zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1.“O‘zbek tilining tarixiy taraqqiyoti” : Monografiya. – Toshkent : Fan, 2002. – 240 b.
2.Rahmatullayev Sh. “O‘zbek tili tarixining dolzarb masalalari”. – Toshkent : Fan, 2006. – 180 b.
3.Qosimov B. “Eski o‘zbek adabiy tili va uning manbalari” : Oliy ta’lim muassasalari uchun darslik. – Toshkent : Fan, 2005. – 312 b.
4.Qosimov B. “O‘zbek adabiy tili tarixining manbashunoslik asoslari” : Monografiya. – Toshkent : Universitet, 2010. – 260 b.
5.Abdurahmonov G‘. “O‘zbek adabiy tili tarixi” : Darslik. – Toshkent : O‘qituvchi, 1985. – 340 b.
6.Abdurahmonov G‘. “Adabiy til va uning shakllanish bosqichlari” : O‘quv qo‘llanma. – Toshkent : O‘qituvchi, 1991. – 198 b.
7.Begmatov E. “O‘zbek adabiy tili me’yorlari” : Monografiya. – Toshkent : Fan, 2007. – 224 b.
8.Begmatov E. Til me’yori va adabiy til masalalari. – Toshkent : Akademnashr, 2013. – 190 b.
Mahmudov N. “Til va jamiyat” : O‘quv qo‘llanma. – Toshkent : Ma’naviyat, 2010. – 176 b.